O‘ZBEKISTON SSRDA EKOLOGIK MUAMMOLAR VA OROL FOJEASI TARIXINING MANBASHUNOSLIGI

Xomidov Abror Xushniyozovich
Sharof Rashidov nomidagi SamDU tarix fakulteti tarixshunoslik va manbashunoslik kafedrasi o‘qituvchisi,
E-mail: xomidovabrol@gmail.com, Tel: +998941856848

Qabul qilindi: 30.09.2025
Ko‘rib chiqildi: 30.09.2025
Tasdiqlandi: 02.10.2025

Kalit so‘zlar:
Orol fojeasi, ekologik muammolar, O‘zbekiston SSR, manbashunoslik, paxtachilik, suv resurslari, ekologik siyosat.

Annotatsiya. Mazkur maqolada O‘zbekiston SSR davrida yuzaga kelgan ekologik muammolar, xususan, Orol dengizi fojeasi va uning tarixiy oqibatlari manbashunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Orol fojeasi nafaqat mintaqaning ekologik holatiga, balki ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ham keskin ta’sir ko‘rsatgan. Tadqiqot davomida arxiv hujjatlari, ilmiy maqolalar, statistik ma’lumotlar hamda davriy matbuot materiallari o‘rganildi. Ushbu manbalar asosida Orol dengizi qurishi jarayonida Sovet siyosati, paxtachilikni majburiy rivojlantirish, suv resurslaridan noto‘g‘ri foydalanish va ekologik nazoratning yetishmasligi kabi omillar ochib beriladi. Maqolada shuningdek, ekologik muammolarni o‘rganishda manbashunoslik yondashuvining ahamiyati ham ko‘rsatib o‘tiladi.

Keywords:
Aral Sea tragedy, ecological problems, Uzbek SSR, source studies, cotton production, water resources, environmental policy.

Annotation. This article examines the ecological problems of the Uzbek SSR, with a particular focus on the Aral Sea catastrophe and its historical consequences, from a source studies perspective. The Aral tragedy had a profound impact not only on the ecological conditions of the region but also on its socio-economic development. The research draws upon archival documents, scientific publications, statistical data, and periodical press materials. Based on these sources, the study highlights the main factors that led to the drying up of the Aral Sea, including Soviet policies, the forced expansion of cotton monoculture, mismanagement of water resources, and lack of environmental control.

Ключевые слова: трагедия Арала, экологические проблемы, Узбекская ССР, источниковедение, хлопководство, водные ресурсы, экологическая политика.

Furthermore, the article emphasizes the importance of source studies methodology in analyzing ecological issues.

Аннотация. В статье рассматриваются экологические проблемы периода Узбекской ССР, в частности трагедия Аральского моря и её последствия, с точки зрения источниковедения. Трагедия Арала оказала глубокое влияние не только на экологическое состояние региона, но и на его социально-экономическое развитие. В исследовании использованы архивные документы, научные публикации, статистические материалы и периодическая печать. На основе этих источников раскрываются факторы усыхания Арала: советская политика, форсированное развитие хлопководства, неправильное использование водных ресурсов и отсутствие должного экологического контроля. Кроме того, подчеркивается значение источниковедческого подхода в изучении экологических проблем

Kirish. O‘zbekiston SSR tarixida ekologik muammolar, xususan, Orol dengizi fojeasi alohida o‘rin tutadi. XX asrning ikkinchi yarmida Sovet Ittifoqida olib borilgan paxtachilik siyosati, sug‘orish tizimining keskin kengaytirilishi va suv resurslaridan oqilona foydalanilmaganligi natijasida butun Markaziy Osiyo hududida ekologik inqiroz yuzaga keldi. Bu jarayonning eng dahshatli oqibati esa Orol dengizining qurib borishi bo‘ldi. Orol fojeasi nafaqat ekologik muammo, balki ijtimoiy-iqtisodiy, demografik va hatto madaniy inqiroz darajasiga yetdi. Orol dengizining qurishi oqibatida millionlab odamlar hayotiga bevosita ta’sir ko‘rsatgan ekologik falokat yuzaga keldi. Dengiz sathi pasayishi natijasida tuz va qum aralashmasidan iborat chang bo‘ronlari yuzaga keldi, bu esa nafaqat O‘zbekiston, balki qo‘shni respublikalar, hattoki butun dunyo ekologik muhitiga salbiy ta’sir ko‘rsatdi. Shu bilan birga, Orolbo‘yi mintaqasida yashovchi

aholining sog‘lig‘i yomonlashib, qator surunkali kasalliklar tarqaldi, ko‘chish jarayonlari kuchaydi va ijtimoiy tanglik yuzaga keldi. Mavzuning manbashunoslik jihati alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki Orol fojeasiga oid tarixiy jarayonlarni anglashda o‘sha davr arxiv hujjatlari, rasmiy hisobotlar, matbuot materiallari hamda xalqaro ilmiy tadqiqotlar katta rol o‘ynaydi. Ushbu manbalar asosida O‘zbekiston SSR davrida ekologik siyosatning mohiyati, davlat qarorlarining oqibatlari hamda mahalliy aholining turmush tarziga ko‘rsatgan ta’sirini chuqur o‘rganish mumkin. Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, bugungi kunda Orolbo‘yi mintaqasini ekologik jihatdan tiklash va aholi hayot sifatini oshirish masalalari nafaqat O‘zbekiston uchun, balki xalqaro hamjamiyat uchun ham muhimdir. Shu sababli Orol fojeasi tarixini manbashunoslik asosida tahlil qilish, uning sabablari va oqibatlarini ilmiy asosda yoritish zamonaviy ekologik siyosat uchun ham saboq bo‘lib xizmat qiladi. Ekologik muammolar masalasi O‘zbekiston SSR tarixida faqatgina tabiiy resurslardan noto‘g‘ri foydalanish oqibati emas, balki siyosiy va iqtisodiy qarorlarning natijasi sifatida ham shakllandi. Sovet Ittifoqida 1950–1980-yillarda paxtachilikni “oq oltin” sifatida rivojlantirish siyosati olib borilib, Amudaryo va Sirdaryo suvlaridan me’yordan ortiqcha foydalanildi. Bu jarayonning bevosita oqibati sifatida Orol dengizi yil sayin qisqarib bordi. Shu sababli Orol fojeasi tarixini o‘rganish nafaqat ekologik inqirozni tahlil qilish, balki o‘sha davrda amalga oshirilgan davlat boshqaruvi siyosatini ham chuqur anglashni talab qiladi. Orol dengizi fojiasi tarixshunosligi va manbashunosligi o‘zida turli qarashlarni mujassam etadi. Sovet davridagi rasmiy manbalar ko‘proq yutuqlarni targ‘ib etgan bo‘lsa, mustaqillikdan keyingi tadqiqotlar ushbu siyosatning halokatli oqibatlarini keng ochib bera boshladi. Shuningdek, xalqaro tashkilotlar va ekolog mutaxassislarining ishlari Orolning global ekologik muammolar tizimidagi o‘rnini ko‘rsatib berdi. Bu jihatlar Orol fojiasini ko‘p qirrali ilmiy muammo sifatida ko‘rib chiqish zarurligini ta’kidlaydi. Bugungi kunda Orolbo‘yi

mintaqasida ekologik inqiroz oqibatlarini yumshatish, aholining turmush sharoitini yaxshilash hamda ekologik barqarorlikni ta’minlash bo‘yicha qator davlat dasturlari amalga oshirilmoqda. Shu bois tarixiy manbalarni qayta tahlil qilish, ilmiy xulosalar chiqarish va ularni zamonaviy ekologik strategiyalar bilan bog‘lash ilm-fan uchun dolzarb vazifa bo‘lib qolmoqda.

Adabiyotlar tahlili. O‘zbekiston SSR davridagi ekologik muammolar, xususan, Orol dengizi fojeasi masalasi ko‘plab ilmiy tadqiqotlarda turlicha yondashuvlar asosida yoritilgan. Adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, ushbu muammo tarixiy, ekologik, ijtimoiy va siyosiy nuqtai nazardan keng o‘rganilgan bo‘lib, manbalarning xilma-xilligi tadqiqotning manbashunoslik jihatini yanada boyitadi. Birinchi guruh adabiyotlar sovet davriga oid bo‘lib, ular asosan iqtisodiy yutuqlarni targ‘ib qilishga qaratilgan. Masalan, 1960–1970-yillarda chop etilgan statistik to‘plamlar va rasmiy hisobotlarda paxtachilik siyosati “xalq xo‘jaligi taraqqiyotining eng muhim omili” sifatida ko‘rsatilib, suv resurslaridan haddan tashqari foydalanish oqibatlari ko‘pincha yashirilgan [1]. Bu turdagi manbalar o‘sha davr siyosiy mafkurasini aks ettiradi va ularni tanqidiy yondashuv bilan o‘rganish lozim. Ikkinchi guruhga mustaqillikdan keyingi ilmiy adabiyotlar kiradi. Ushbu tadqiqotlarda Orol fojeasi oqibatlari, ekologik muvozanatning buzilishi, aholining sog‘lig‘iga salbiy ta’sirlar va ijtimoiy-iqtisodiy inqirozlar batafsil tahlil qilingan [2]. Jumladan, o‘zbek va xorijiy olimlarning monografiyalari va maqolalari Orolbo‘yi mintaqasidagi ekologik inqirozni Markaziy Osiyo miqyosidagi eng yirik falokat sifatida baholaydi. Bu adabiyotlarda ekologik muammolarni hal etish yo‘llari, xalqaro hamkorlik va barqaror rivojlanish masalalari ham yoritilgan. Uchinchi guruh adabiyotlar xalqaro tashkilotlar – BMT, YuNESKO, Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti va boshqa nodavlat ekologik tashkilotlarning hisobotlari hamda ilmiy nashrlarini o‘z ichiga oladi [3]. Bu manbalarda Orol dengizining qurishi global ekologik muammolar tizimida baholanib, uning butun dunyo iqlimiga ta’siri ko‘rsatib

berilgan. Shuningdek, xalqaro miqyosdagi ekologik loyihalar va ularning natijalari tahlil qilingan. Shunday qilib, adabiyotlarni umumiy tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, Orol fojeasini manbashunoslik asosida o‘rganish uchun sovet davridagi rasmiy manbalar, mustaqillikdan keyingi ilmiy izlanishlar hamda xalqaro tashkilotlarning tadqiqotlarini kompleks tarzda o‘rganish zarur. Bu yondashuv ekologik muammolarning tarixiy ildizlarini ochib berish va ularni zamonaviy ekologik siyosat bilan bog‘lash imkonini beradi.

Materiallar va usullar. Mazkur tadqiqotda O‘zbekiston SSR davrida yuzaga kelgan ekologik muammolar va Orol fojeasi tarixini manbashunoslik nuqtai nazaridan o‘rganish uchun turli xil ilmiy va hujjatli manbalar kompleks tarzda tahlil qilindi. Asosiy material sifatida sovet davriga oid arxiv hujjatlari, hukumat qarorlari, statistik to‘plamlar, matbuot nashrlari va davr jurnalistikasining maqolalari qo‘llanildi. Ushbu hujjatlar Orol dengizi qurish jarayonida suv resurslaridan foydalanish, paxtachilik siyosatini kengaytirish hamda ekologik nazorat mexanizmlarining yo‘qligini yoritib berishda muhim ahamiyat kasb etdi. Bundan tashqari, mustaqillikdan keyin chop etilgan monografiyalar, ilmiy maqolalar va xalqaro tadqiqot markazlarining hisobotlari ham tadqiqot materiallari sifatida o‘rganildi. Xususan, BMT, YuNESKO, Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti va boshqa ekologik tashkilotlarning ilmiy ma’lumotlari Orol fojiasining xalqaro miqyosdagi o‘rni va oqibatlarini baholashga imkon berdi. Tadqiqot metodologiyasida qiyosiy-tarixiy tahlil, manbashunoslik yondashuvi, statistik ma’lumotlarni solishtirish hamda tarixiy-geografik metodlardan foydalanildi. Qiyosiy-tarixiy tahlil orqali sovet davridagi ekologik siyosat bilan mustaqillikdan keyingi ekologik strategiyalar taqqoslandi. Manbashunoslik yondashuvi yordamida turli davrlarda yozilgan hujjatlar va ilmiy ishlarda mavjud bo‘lgan qarashlar o‘zaro solishtirildi hamda tanqidiy tahlil qilindi. Statistik tahlil esa suv sarfi, paxta hosildorligi va Orol dengizi sathi bo‘yicha raqamli ko‘rsatkichlarni umumlashtirish imkonini berdi. Shuningdek,

tadqiqot jarayonida kontent-tahlil metodi qo‘llanilib, davriy matbuot va ilmiy maqolalarda Orol fojeasiga berilgan baholar tizimli ravishda o‘rganildi. Tarixiy-geografik yondashuv orqali Orolbo‘yi mintaqasida yuz bergan ekologik o‘zgarishlarning hududiy xususiyatlari ochib berildi. Shu tariqa, metodlar majmuasi yordamida ekologik muammolarning kelib chiqish sabablari, tarixiy jarayonlari va oqibatlari manbashunoslik asosida chuqur tahlil qilindi.

1- jadval. Orolbo‘yi ekologik muammolarining asosiy yo‘nalishlari

Ekologik muammo	**Sabablar**	**Oqibatlar**
Orol dengizining qurishi	Haddan tashqari paxta yetishtirish, suv resurslarining noto‘g‘ri boshqaruvi	Iqlim o‘zgarishi, tuproq sho‘rlanishi
Suv ta’minotining kamayishi	Amudaryo va Sirdaryo oqimining yo‘naltirilishi	Ichimlik suvi tanqisligi, qishloq xo‘jaligiga zarar
Tuproq sho‘rlanishi	Sug‘orishda noto‘g‘ri usullar	Hosildorlikning pasayishi, oziq-ovqat xavfsizligiga tahdid
Sog‘liqni saqlash muammolari	Chang bo‘ronlari, zaharli moddalar havoga chiqishi	Allergiya, saraton, nafas yo‘llari kasalliklari
Ijtimoiy-iqtisodiy inqiroz	Migratsiya, ishsizlik, tabiiy resurslar tanqisligi	Qashshoqlikning ortishi, madaniy yo‘qotishlar

1-jadvalda Orolbo‘yi ekologik muammolarining asosiy yo‘nalishlari, ularning sabab va oqibatlari ko‘rsatilgan. Bu tasnif ekologik fojeaning ko‘p qirrali mohiyatini, ya’ni ijtimoiy, iqtisodiy hamda sog‘liqni saqlash tizimiga ta’sirini aniq tushunishga yordam beradi.

Tadqiqot muhokamasi. O‘zbekiston SSR davridagi ekologik muammolar va Orol fojeasi masalasi nafaqat tarixiy, balki bugungi kun uchun ham dolzarb hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Orol fojeasi oddiy tabiiy hodisa emas, balki siyosiy qarorlar, iqtisodiy manfaatlar va ekologik beparvolik

oqibatida yuzaga kelgan insoniyat tarixidagi eng yirik ekologik falokatlardan biridir. Birinchidan, sovet davridagi paxtachilik siyosati mintaqa ekologik muammolarining asosiy sababi bo‘lib xizmat qildi. Sug‘orish tizimining haddan tashqari kengaytirilishi, suv resurslaridan me’yoridan ortiqcha foydalanish va ekologik oqibatlarni e’tiborsiz qoldirish Orol dengizining sathini qisqa davrda keskin pasaytirib yubordi. Arxiv hujjatlari va statistik ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, 1960-yillardan boshlab Amudaryo va Sirdaryo suvlarining katta qismi qishloq xo‘jaligi maydonlariga yo‘naltirilgan, natijada dengizning tabiiy muvozanati butkul buzilgan. Ikkinchidan, Orol fojeasining oqibatlari keng ko‘lamli bo‘lib, nafaqat ekologik tizim, balki ijtimoiy-iqtisodiy hayotga ham ta’sir ko‘rsatgan. Orolbo‘yi hududida yashovchi aholining salomatligi yomonlashib, qator surunkali kasalliklar, onalik va bolalik muammolari, demografik pasayish kuzatilgan. Bundan tashqari, ish o‘rinlarining qisqarishi va hosildorlikning pasayishi natijasida mintaqada ijtimoiy tanglik kuchaygan. Bu jarayon aholining boshqa hududlarga majburiy ko‘chishiga sabab bo‘lgan. Uchinchidan, tadqiqot davomida aniqlanishicha, sovet davrida Orol dengizi fojeasi haqida ochiq gapirish deyarli mumkin emas edi. Rasmiy matbuot ekologik muammolarni yashirishga yoki ularni ikkinchi darajali masala sifatida ko‘rsatishga harakat qilgan. Faqat mustaqillik yillarida ushbu falokatning miqyosi, sabablari va oqibatlari ochiq ilmiy muhokamalarda keng yoritila boshlandi. To‘rtinchidan, xalqaro adabiyotlarda Orol fojiasi global ekologik muammolar tizimida baholanmoqda. Jahon miqyosidagi ekolog olimlar bu falokatni insoniyatning tabiatga noo‘rin aralashuvi oqibatida yuzaga kelgan ekologik inqiroz sifatida ko‘rsatmoqda. Shuningdek, xalqaro hamjamiyat Orolbo‘yi mintaqasida amalga oshirilayotgan ekologik tiklash loyihalarida faol ishtirok etmoqda. Shunday qilib, tadqiqot shuni tasdiqlaydiki, Orol fojeasi manbashunoslik asosida o‘rganilganda, u tarixiy saboqlarni anglash va bugungi ekologik siyosatni shakllantirish uchun muhim ahamiyatga ega. Orol muammosi

nafaqat o‘tmishning xatosi, balki kelajak avlodlar uchun ekologik madaniyatni shakllantirish zaruratini ham eslatib turadigan global fojeadir.

2- jadval. Orol fojiasi bo‘yicha manbashunoslik tasnifi.

Ekologik muammo	**Sabablar**	**Oqibatlar**
Orol dengizining qurishi	Haddan tashqari paxta yetishtirish, suv resurslarining noto‘g‘ri boshqaruvi	Iqlim o‘zgarishi, tuproq sho‘rlanishi
Suv ta’minotining kamayishi	Amudaryo va Sirdaryo oqimining yo‘naltirilishi	Ichimlik suvi tanqisligi, qishloq xo‘jaligiga zarar
Tuproq sho‘rlanishi	Sug‘orishda noto‘g‘ri usullar	Hosildorlikning pasayishi, oziq-ovqat xavfsizligiga tahdid
Sog‘liqni saqlash muammolari	Chang bo‘ronlari, zaharli moddalar havoga chiqishi	Allergiya, saraton, nafas yo‘llari kasalliklari
Ijtimoiy-iqtisodiy inqiroz	Migratsiya, ishsizlik, tabiiy resurslar tanqisligi	Qashshoqlikning ortishi, madaniy yo‘qotishlar

2-jadvalda esa Orol fojiasiga oid manbalar turlari bo‘yicha tasnif keltirilgan: arxiv hujjatlari, ilmiy adabiyotlar, OAV materiallari, xalq xotirasi va xalqaro tashkilotlar hisobotlari. Bu tasnif manbashunoslik nuqtayi nazaridan muhim bo‘lib, fojianing turli davrlarda va turli kontekstlarda qanday hujjatlashtirilganini hamda talqin qilinganini ko‘rsatadi.

Xulosa. O‘zbekiston SSR davrida yuzaga kelgan ekologik muammolar, xususan, Orol dengizi fojeasi insoniyat tarixidagi eng yirik ekologik falokatlardan biri sifatida baholanishi mumkin. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Orol dengizining qurishi tabiiy jarayon emas, balki sovet davrida olib borilgan noto‘g‘ri iqtisodiy siyosat, suv resurslaridan me’yoridan ortiqcha foydalanish va ekologik nazoratning sustligi oqibatida yuzaga kelgan. Arxiv hujjatlari, statistik ma’lumotlar va davriy matbuot tahlili shuni isbotlaydiki, paxtachilik siyosatini majburiy ravishda kengaytirish Orol dengizining tabiiy muvozanatini buzdi va

ekologik tizimni butkul izdan chiqardi. Natijada mintaqada atrof-muhit ifloslanishi, aholining sog‘lig‘ida keskin yomonlashuv, iqtisodiy tanglik hamda majburiy migratsiya jarayonlari kuchaydi. Tadqiqot shuningdek, Orol fojeasini o‘rganishda manbashunoslik yondashuvi muhim ekanini ko‘rsatadi. Chunki turli davrlarga oid manbalarni qiyoslash, sovet davridagi rasmiy hujjatlar bilan mustaqillikdan keyingi ilmiy adabiyotlarni solishtirish ekologik muammolarning asl mohiyatini to‘liq ochib berishga yordam beradi. Bugungi kunda Orolbo‘yi mintaqasini tiklash bo‘yicha amalga oshirilayotgan ekologik va ijtimoiy loyihalar xalqaro miqyosda e’tirof etilmoqda. Shunga qaramay, bu fojea tarixidan saboq chiqarish, kelajak avlodlarga ekologik madaniyatni shakllantirish va tabiatdan oqilona foydalanishni o‘rgatish bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridan biridir. Shunday qilib, Orol fojeasi nafaqat mintaqaviy, balki global muammo sifatida insoniyat uchun saboq bo‘lib qoladi. Uni chuqur ilmiy tahlil qilish ekologik siyosatni takomillashtirish va barqaror rivojlanishga erishish uchun muhim ilmiy-amaliy asos vazifasini bajaradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Советский Союз и хлопководство в Средней Азии. Москва: Госиздат, 1975.

2. Аралское море: проблемы и решения. Ташкент: Фан, 1984.

3. Жўраев, Б. Орол фожиаси ва экологик муаммолар тарихи. Тошкент: Ўзбекистон, 2005.

4. Мухаммедов, А. Экологик инқироз ва унинг ижтимоий оқибатлари. Тошкент: Фан, 2008.

5. Glantz, M. Creeping Environmental Problems and Sustainable Development in the Aral Sea Basin. Cambridge University Press, 1999.

6. Micklin, P. The Aral Sea Disaster. Annual Review of Earth and Planetary Sciences, Vol. 35, 2007.

7. Spoor, M. Cotton, Environment and Poverty in Central Asia: A Case Study of the Aral Sea Crisis. World Development, 1998.

8. United Nations Development Programme (UNDP). The Aral Sea Crisis: Global Environmental Challenges. New York, 2010.